

วิสุทธิมรรค : วิธีแห่งการยกระดับภูมิปัญญาในเถรวาท

รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทนำ

วรรณกรรมทุกเรื่องไม่ว่าวรรณกรรมโบราณหรือวรรณกรรมสมัยใหม่ ย่อมเขียนเพื่อคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเสมอ การศึกษาวรรณกรรมเรื่องนั้นๆ ถ้าจะให้ซาบซึ้งไปถึงยุคสมัยที่แต่งก็ต้องพยายามนึกถึงสภาพสังคมยุคที่ท่านแต่งไปด้วย ถ้าไม่นึกภาพประกอบหรือนึกได้แต่ไม่ชัด ก็ไม่สามารถเข้าถึงความมุ่งหมายหรือความต้องการที่แท้จริงของวรรณกรรมเรื่องนั้นๆ ได้

วิสุทธิมรรค เป็นวรรณกรรมที่ชาวพุทธเถรวาทอ้างถึงบ่อย บางคนให้ความสำคัญวิสุทธิมรรคไม่น้อยกว่าพระไตรปิฎก บางคนอาจจะรู้จักวิสุทธิยิ่งกว่าพระไตรปิฎก ตำนานการรจนาวินัยปิฎก ผู้รจนาคือพระพุทธโฆษา เป็นชาวอินเดีย เกิดที่พุทธคยา เดินทางไปลังกาเพื่อแปลคัมภีร์นิกายเถรวาท พระสงฆ์ลังกาทดสอบความสามารถขอให้ท่านขยายความพุทธพจน์เรื่องไตรสิกขา เดิมที่มีเนื้อหา ๔ บรรทัด ท่านขยายความเป็นวิสุทธิมรรค สงฆ์ลังกาทึ่งความสามารถ ยกย่องท่านว่าพระเมตไตรยโพธิสัตว์

ตำนานเรื่องเล่า ก็เพื่อให้เห็นความสำคัญ ความขลังและความศักดิ์สิทธิ์ของวิสุทธิมรรค เล่าว่ามีเทวดาเข้ามาเกี่ยวข้องเพื่อชี้ว่าวิสุทธิมรรคมีความสำคัญมาก ไม่ใช่เรื่องพื้นๆเหมือนเรื่องทั่วไป บทบาทเทวดาช่วยให้จำเรื่องเล่าได้แม่นยำ จำง่าย ไม่ซับซ้อน

ในที่นี้ เสนอข้อมูลเพื่อเสริมคำในวิสุทธิมรรค ที่ระบุว่า “แต่งวิสุทธิมรรคเพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน”

เหตุการณ์ในอินเดียและศรีลังกา

เหตุการณ์ในอินเดียและศรีลังกา คือเหตุสำคัญที่ทำให้ต้องรจนาวินัยปิฎก

๑. เหตุการณ์สำคัญก่อนมีวิสุทธิมรรค

พระพุทธศาสนายุคแรกเน้นบทบาทของพระอรหันต์ผู้พัฒนาตนได้ก่อนสอนคนอื่น แต่ชาวพุทธบางกลุ่มไม่เห็นด้วยกับบทบาทในเรื่องนี้ จึงแยกตัวไปตั้งนิกาย ความเห็นต่างในบทบาทพระอรหันต์เกิดขึ้นในอินเดียแล้วแผ่ไปในลังกา

๑.๑ เหตุการณ์ในอดีต

นับตั้งแต่พระปुरुณะไม่ยอมรับมติพระอรหันต์ผู้ทำสังคายนาที่เมืองราชคฤห์ ตั้งแต่นั้น ความไม่ลงรอยมีเรื่อยมา ราว ๒๐๐ ปีศิษย์ของพระปुरुณะแยกไปตั้งนิกายมหายานสาขาหนึ่งของ สรวาสตีวาทีน

หลังยุคพระเจ้าอโศก นิกายสงฆ์มีหลายนิกาย ที่สำคัญคือ นิกายสรวีระ นิกายสรวาสตีวาทีน และนิกายมหาสังฆิกะ ราว พ.ศ. ๓๖๐ เมื่อสิ้นราชวงศ์เมารยะ พราหมณ์บุษยมิตรตั้งวงศ์ศุงคะ ยกย่อง ลัทธิภาควะและลัทธิไศวะ เผาวัดวาอาราม ฆ่าภิกษุจำนวนมาก สถานการณ์ของชาวพุทธตอนนั้น เหมือนเรือแตก (shipwreck) คณาจารย์ชาวพุทธไปตอรองขอให้หยุดการทำร้าย ไม่นานมีผู้แต่ง พุทธจรีตโดยรับอิทธิพลแนวคิดจากรามายณะ เล่าความเป็นมาของพระพุทธเจ้าว่าจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต เกิดในชมพูทวีป เรื่องราวเล่าย้อนไปไกลจึงเรียกว่าทูเรนิตาน (เถรวาทรับทูเรนิตานจากมหายาน) วิธี เล่าเช่นนี้เหมือนวิธีอวดตบตาในศาสนาพราหมณ์ ทำให้พราหมณ์ชอบใจ มีผลให้ชาวพุทธไม่ถูกทำร้าย อยู่รอดปลอดภัยมาได้ระยะหนึ่ง เถรวาทกับมหายานมีความเชื่อต่างกันตั้งแต่สมัยพระเจ้ากนิษกะจนถึง สมัยคุปตะ (พ.ศ. ๔๐๐-๑๐๒๓) ในสมัยคุปตะ มหายานรุ่งเรืองถึงขีดสุด (zenith) ส่วนเถรวาทรุ่งเรือง ในศรีลังกา สิ่งชี้วัดความรุ่งเรืองคือวรรณกรรม ความรุ่งเรืองของมหายานดูที่วรรณกรรมสันสกฤต ความรุ่งเรืองของเถรวาทดูที่วรรณกรรมบาลี

ในสมัยคุปตะ ศิษย์ของท่านนาคาชุน ชื่อกุมมาซีฟไปเผยแผ่มหายานในจีน แปลสูตร ศาสตร ธารณี และอรรถกถา เป็นพากย์ภาษาจีน ศิษย์ของท่านไมตรียานด่งโยคอาจารย์ภูมิศาสตร์ ที่ถือว่าสำคัญ เทียบเท่ากับอภิธรรมของเถรวาท เทียบเท่ากับขุณฺฑนปรสถานของสรวาสตีวาทีน เทียบเท่ากับ มหาปรัชญาปารมิตาของมาธยมิก อัศวโฆษ (คนละคนกับผู้แต่งพุทธจรีต) แต่งศรีทโรตปาทศาสตร์ เพื่อจูงใจคนให้เข้ารับมหายาน ความรุ่งเรืองมหายานเวลานั้น เปรียบกันว่างล้อธรรมหมุนเป็น ครั้งที่ ๓ คือ ครั้งแรกหมุนที่ป่าอสิปตนะฯ ครั้งที่ ๒ หมุนที่กรุงเวสาลี

มหายานบูชาลัทธิโพธิสัตว์ ยกย่องโพธิสัตว์เป็นโยคี สอนให้ทำโยคะเพื่อความเป็นโพธิสัตว์ การทำโยคะเพื่อเป็นโพธิสัตว์ของมหายานเหมือนกับการทำโยคะของพราหมณ์ในโยคสูตร เวลานั้นโยคะ ของพราหมณ์ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก นิกายโยคจาร(มหายาน)มองเถรวาทว่าสอนคับแคบและ เฉื่อยชา ยกย่องมหายานด้วยคำสูงส่งว่า เอกยาน อัครยาน อนุตตรยาน อุตตมยาน ปรมยาน เศรษฐยาน โพธิสัตว์ยาน พุทธยาน .. ช่วงนั้นเถรวาทกับมหายานแข่งกันดุเดือด โต้คารมอย่างเผ็ดร้อนชนิดที่ไม่มี ใครยอมใคร (Burning Question) มหายานมองเถรวาทดูจมน้ำมน ทั้งยกตนดูเจนนที่ลอยอยู่เหนื นน้ำมน

ยุคเดียวกับที่แต่งวิสุทธิมรรค ศิษย์สำนักโยคอาจารย์ชิ่งนาคะ เป็นคนอินเดียใต้ เป็นนักตรรกวิทยาทางพุทธศาสนาที่โดดเด่นมาก ยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งนैयाยศาสตร์ยุคกลาง ได้แต่งตำราสนับสนุนวิปฏิบัติโยคะของท่านอสังคะ ใช้ชื่อตำราว่า โยคาวตาร (Yogavata) (โยคะ+อวตาร)

ยุคที่มีการปฏิบัติโยคะ(สมาธิ)กันอย่างแพร่หลาย เป็นหนึ่งใน ๕ ยุคที่อ้างในอรรถกถามี วิมุตตียุค สมายิยุค สลียุค สุตยุค และ ทานยุค

มหายานนั้น เดิมทีเดียวไม่ได้ทิ้งหลักการภเวรเวท เพียงแต่ปรับให้กลมกลืนกับลัทธิพราหมณ์เท่านั้น แต่ว่าปรับมากไปจึงไม่ได้ต่างกับลัทธิพราหมณ์ ถูกเรียกว่า Actuale Hinduizing of Buddhism^๑

๑.๒ เหตุการณ์ในศรีลังกา

วรรณกรรมสันสกฤตและบาลีรุ่งเรืองมากที่สุดสมัยคุปตะ ศรีลังกาในเวลานั้นตรงกับพระเจ้าโหวหาริกติสสะ (พ.ศ. ๗๕๘-๗๘๐) พวกอัมมรุจีที่เป็นชาววัชชีบุตรเมืองเวสาลีไปอยู่ที่สำนักอภัยคีรีสนับสนุนพวกนอกรีต(ไวศัลยวาทีน)ว่าเป็นพุทธแท้ พร้อมกับปฏิเสธคำสอนสำนักมหาวิหาร พระเจ้าโหวหาริกติสสะทรงตั้งคณะกรรมการตรวจสอบ ทรงรู้ว่าไวศัลยวาทีนเป็นพวกนอกรีตจริง จึงสั่งให้เผาแคมگیر อีก ๔๐ ปี ต่อมา สมัยโคธากัย (พ.ศ. ๗๙๗-๘๑๐) พวกอัมมรุจียังไม่ละความพยายาม หวังให้ทางการยอมรับพวกไวศัลยวาทีน พระอุสสิลยติสสมหาเถระแห่งสำนักอภัยคีรีเห็นว่าจะเกิดความวุ่นวาย จึงแยกไปอยู่ที่ทักษิณาศรีวิหาร ตั้งนิกายสกลิกะ(sagalika) พระเจ้าโคธากัยทรงตั้งคณะกรรมการขึ้นมาตรวจสอบ ทรงรู้ว่าพวกไวศัลยวาทีนเป็นพวกนอกรีต คราวนี้สั่งลงโทษรุนแรงกว่าคราวแรก เผาแคมگیرพร้อมเนรเทศพวกไวศัลยวาทีนออกพ้นลังกา สังฆมิตรศิษย์คนหนึ่งของผู้ถูกเนรเทศไปอยู่ในอินเดียใต้ สังฆมิตรเชี่ยวชาญทางไสยศาสตร์นับถือลัทธิตันตระ (Tantrism) มีความสัมพันธ์แนบแน่นอยู่กับพวกโยคจารย์ในอินเดีย สังฆมิตรเป็นคนโปรดของพระเจ้าโคธากัย ได้เป็นราชครูของพระเจ้าโอรส คือ เขมฐติสสะและมหาเสนะ เมื่อเขมฐติสสะขึ้นครองราชย์ สังฆมิตรหวังครอบงำแต่ทำไม่สำเร็จ จึงกลับไปอินเดียใต้

พอเปลี่ยนรัชสมัยเป็นมหาเสนะ (พ.ศ. ๘๒๐-๘๔๗) สังฆมิตรกลับมาที่ศรีลังกาอีก คราวนี้ชักชวนมหาเสนะให้นับถือและรับรองสถานะของพวกไวศัลยวาทีน พร้อมทั้งยุแหย่ว่ามหาวิหารไม่ใช่พุทธ พวกมหาวิหารจึงถูกบังคับให้เปลี่ยนไปนับถือไวศัลยวาทีน พวกมหาวิหารไม่ยอมเปลี่ยนหนีไปอยู่ทางภาคใต้แถบโรหณะ เวลานั้นสำนักมหาวิหารถูกปล่อยทิ้งขาดคนดูแล กลายเป็นที่หว่านไถเพาะปลูกกร้างอยู่นานหลายปี โลหปราสาทถูกรื้อทำลาย เพราะว่าสังฆมิตรร่วมมือกับอำมาตย์โสณะ แก่แค้นที่พวกมหาวิหารไม่ยอมเข้ารับ ต่อมาอำมาตย์เมฆวรรณะร่วมมือกับมเหสีของมหาเสนะจ้างช่างไม้สังฆมิตรและโสณะ เหตุการณ์พลิกผันพระเจ้ามหาเสนะทรงหันมานับถือพวกมหาวิหาร พร้อมเชิญ

^๑ ผู้รู้ชาวอินเดีย (ที่เป็นพราหมณ์) เวลาพูดถึงมหายาน ดูเหมือนว่ากำลังพูดเรื่องราวของเขานั่นเอง

ให้กลับไปอยู่ที่มหาวิหาร แต่พวกมหาวิหารไม่ยอมกลับ สำนักมหาวิหารจึงร้างอีก ๙ เดือน เมื่อพวกมหาวิหารไม่กลับพระเจ้ามหาเสนาะทรงให้สร้างวัดเขตวันภาจนาในช่วงนี้

ยุคที่ท่านรจนาวิสุทธิมรรคตรงกับสมัยกุมารคุปตะในอินเดียในสำนักมหาวิหารนั่นเอง

ผ่านมาถึงพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๕-๙๗๗) วิสุทธิมรรคย วรรณกรรมสันสกฤตสำคัญที่มีก่อนวิสุทธิมรรค มี มหาวัสตุ ลลิตวิสตาระ สัทธรรมปุณฑริกะ สุขาวตียุหะ พุทธจริตะ ปรัชญาปารมิตา ศตสัทตริกะ ปรัชญาปารมิตา วัชรจเฉทิกา อวทานศตกะ ทิพยาวทาน ทศภูมิสูตร ลังกาวตารสูตร สมานราชสูตร และสุวรรณประภาสะ

ผู้รจนาวิสุทธิมรรค

หลังจากยุคพระเจ้าอโศก อภิธรรมปิฎกเป็นวรรณกรรมที่หลายนิกายใช้เป็นหลักเผยแผ่ เห็นได้จากชื่อของวรรณกรรมสำคัญ เช่น อภิธรรมปิฎกของสรวาสตีวาทีน อภิธรรมปิฎกของเถรวาท อภิธรรมสมุจจยะ อภิธรรมโกษะ

ในอินเดีย สำนักโยคจารย์สอนให้ทำโยคะแบบฮินดูว่าเป็นหนทางของพระโพธิสัตว์ ติความอริยมรรคต่างจากเถรวาท มหาวิหารที่เป็นฝ่ายอนุรักษ์มาตั้งแต่สมัยพระมหินทเถระ จึงได้ชี้แจงหลักการและวิธีฝึกจิตเจริญภาวนาของฝ่ายเถรวาท

คำปรารภที่ผู้รจนาวิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า “จักกล่าววิสุทธิมรรค อาศัยนัยเทศนาของพระเถระมหาวิหาร ที่วินิจฉัยหมดจดดี เป็นเครื่องปลูกปราโมทย์แก่โยคีในศาสนา... ท่านทั้งหลายทั้งปวงที่หวังวิสุทธิ จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้นโดยเคารพ”

คำที่ว่า

- ทำความปราโมทย์ (ปามุชฺชกรณ) (ก่อนหน้านั้น คงไม่ปราโมทย์)
- อาศัยนัยที่มหาวิหารวินิจฉัยดีแล้ว (สุวิสุทธิวินิจฉัย มหาวิหารวาสิณี เทศนานยนิสฺสิต)
- ท่านทั้งปวงผู้หวังวิสุทธิ จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้นโดยเคารพ(วิสุทธิกามา สหุเพปิ นิสามยถ สาทโว)

คำเหล่านี้ ถือว่าเป็นกุญแจสำคัญนำไปสู่การไขความเป็นมาของวิสุทธิมรรค

เหตุการณ์ในอินเดียและในลังกา คือบริบททางสังคมก่อนแต่งวิสุทธิมรรค

มหาวิหารร้างนานหลายปี วรรณกรรมที่บูรพาจารย์เขียนเอาไว้ เมื่อต้องมาประสบภัยพิบัติจึงกระจัดกระจายทั้งวรรณกรรมทั้งผู้แต่งวรรณกรรม ดังนั้นพอพ้นภัยพิบัติจึงต้องรวบรวมไว้เป็นหลักฐาน เป็นที่อ้างอิง เพื่อให้สาธุชน(ภิกษุ)ได้ความปราโมทย์ มีขวัญและพลังใจ อีกทั้งยังประกาศ

แนวการฝึกจิตเจริญภาวนาของเถรวาทว่ามีขั้นตอน มีวิธีการปฏิบัติอย่างไร ข้อมูลส่วนหนึ่งในวิสุทธิธรรมรคนำมาจากวรรณกรรมของบูรพาจารย์ของมหาวิทยาลัยที่แต่งเอาไว้ก่อนแล้ว

ไม่ระบุว่าผู้รจนาวินัยวิสุทธิธรรม รัชคำเชิญ(อชฺเฌสม) ที่พุทธคยา ที่อินเดียใต้ หรือ ที่มหาวิหาร ถิ่นกำเนิดของพระพุทธโฆชะ(ผู้รจนาวินัยวิสุทธิธรรม) บ้างก็ว่าท่านเป็นคนพุทธคยา บ้างก็ว่าท่านเคยอยู่กับพระพุทธมิตรที่ท่ามยूरหุตะ บ้างก็ว่าท่านเคยอยู่กับพระโชติปาละที่กัญจิปุระในอินเดียใต้ บ้างก็ว่าท่านเป็นชาวพม่า บ้างก็ว่าไม่ว่าท่านเกิดที่ไหน แต่เคยอยู่ที่อินเดียใต้ บ้างก็ว่า “พุทธโฆชะ” เป็นชื่อสมมุติของคณะสงฆ์ลังกา

ในคำปรารภของผู้รจนาน ท่านใช้ภาษาที่บังถึงคนคนเดียว เป็นเอกพจน์ คือ “ภาสิสฺส, เม” ส่วนเนื้อหาการบรรยาย ท่านใช้คำกริยา ระบುವ່ว่าไม่ใช่คนเดียว คือ (มย) วทาม, อารภิสสาม, วณฺณยิสสาม, อโวจุมหา, วกขาม, กริสสาม, โยชยิสสาม, คณฺหาม, (คำอธิบายปฏิจจสมุปบาท ท่านใช้เอกพจน์ คือ อหฺ..นาธิจจฉามี..อารภิสสามิ), ปกาลยิสสาม, อารภาม, วิภชิสสาม, อาวิกฤษสาม, กริสสาม, นอกจากคำกริยา ท่านใช้คำนามเป็นพหูพจน์ คือ “โน, อมฺเหติ = เราทั้งหลาย” ในประโยค ว่า อยฺ โน อตฺตโน มติ และ น เอตถ ภิกฺขุ อมฺเหติ วตฺตพพฺ อตฺถิ ซึ่งชี้ว่าผู้รจนานไม่ได้มีคนเดียว

จนบัดนี้หนึ่งๆ ผู้รจนาระบುವ່ว่าแต่งเพื่อความบันเทิงแก่สาธุชน (สาธุชนปามุชฺชตถาย) สาธุชนในที่นี้ หมายถึง นรชน, โยคี, โยคาวจร, อาทิกัมมิกะ, ภิกษุ , พุทธสาวก สำหรับภิกษุ ผู้รจนาย้ำว่า ภิกษุคือผู้เห็นภัยในวัฏสงสาร ภิกษุคือผู้ที่มีความคิดเห็น มีวิธีคิดอย่างชาวพุทธ ไม่ใช่อ้างอิงเป็นพุทธแต่เนื้อในไม่ใช่พุทธ ผู้รจนาวินัยวิสุทธิธรรมนำเอาคำที่รู้จักกันแพร่หลายในยุคนั้นมาใช้ในวิสุทธิธรรมรค คือ โยคาวจร บ้างโยคะ บ้าง (เช่น โยคาวจรานุกุลมฺหิ, โยคํ, โยคินา, โยคิโน, โยโค, ปโยโค, ภูมิลทฺธ ฯลฯ)

ผู้รจนาวินัยวิสุทธิธรรมไม่เคยเลยบาลี อ้างอิงพระไตรปิฎก อ้างมติของบูรพาจารย์ของมหาวิทยาลัย ไม่บิดเบือนมติของครูอาจารย์ ในวิสุทธิธรรมรคเรียกสมาธิว่าโยคะ เรียกผู้ปฏิบัติสมาธิว่าโยคาวจร (คล้ายชื่อโยคาวจร) ในอินเดียคนรู้การทำโยคะมาก่อนพุทธกาล เรียกผู้ทำโยคะว่าโยคี ที่หมายถึงผู้ทำโยคะของพราหมณ์ คำว่าโยคะเป็นชื่อที่คนส่วนใหญ่คุ้นเคย ท่านใช้คำที่คนคุ้นเคย เปลี่ยนความหมายให้สอดคล้องกับวิธีปฏิบัติในเถรวาท เรียกว่า สมถโยคะ บ้าง วิปัสสนาโยคะ บ้าง ส่วนผู้ปฏิบัติ ท่านเรียกว่าโยคาวจร (โยคะ+อวจระ)^๒ หรือ โยคี

^๒ โยคาวจรโรติ สมถโยเค วิปัสสนาโยเค วา อวจรตฺติ โยคาวจโร. อวจรตฺติ ปวิสิตฺวา จรตฺติ (พ.ป.อ. (ไทย) ๑๖๘) มหายานมีวิสุทธิภูมิ (ภูมิแห่งพระโพธิสัตว์) เถรวาทมีวิสุทธิธรรม (ทางแห่งความหมดจดของพระอรหันต์)

การรจนาวิสุทธิมรรค

มหาวิทยาลัยวชิราวุฒยั้งแต่สมัยพระมหินทเถระ เมื่อพ้นจากภัยพิบัติได้ไม่นาน ตำราหรือวรรณกรรมของสำนักยังคงกระจัดกระจายจึงต้องรวบรวมไว้ “เพื่อให้สาธุชนเกิดความปราโมทย์” ผู้รับผิดชอบเรื่องนี้เป็นประธานสงฆ์ของมหาวิทยาลัย คือ พระสังฆपालเถระ ประจวบกับเวลานั้นพวกโยคจารในอินเดียตีความมัชฌิมาปฏิปทาต่างจากในพระไตรปิฎก พระสังฆपालเถระจึงเชิญพระพุทโธษะให้เขียนวิสุทธิมรรค

ผู้รจนาดังกล่าวแสดงขั้นตอนการเขียนวิสุทธิมรรค ๑๐ ขั้นตอน คือ

๑. วิเคราะห์ขยายความตามมติของวิภังษาที : *วิภังชวาทีมณฑล โอตริตวา*
๒. ไม่บิดเบือนมติของครูอาจารย์ ไม่กล่าวต่อครูอาจารย์ : *อาจารย์ อนนพภิกขุขุเตน*
๓. ไม่ยึดถือตามมติของตนฝ่ายเดียว : *สกสมย โวโกกมนเตน*
๔. ไม่กล่าวข่มลัทธิอื่น ไม่แอบแฝงนาลัทธิอื่นเข้ามาปะปน : *ปรสมย อนายุหนเตน*
๕. ไม่มองข้ามพระสูตร ไม่ค้ำพระสูตรในพระไตรปิฎก : *สุตต อปปฏิพาหนเตน*
๖. สอดคล้องกับพระวินัย อนุโลมกับพระวินัย : *วินย อนุโลเมนเตน*
๗. วิเคราะห์ตามหลักมหาปเทศ : *มหาปเทศ โอลเณนเตน*
๘. ขยายข้อธรรมถูกต้องตามหลักธรรม : *ธมม ทีเปเนเตน*
๙. รวบรวมมีบทสรุปชัดเจน : *อตถ สงคาหนเตน : อตถ สงคาหนเตน*
๑๐. อธิบายความยากด้วยวิธีต่างๆ : *ตเมวตถ ปุณราวตเตตวา อปรเทหิ ปรียาเยหิ นิททิสนเตน*

แต่ละขั้นตอน สะท้อนว่าก่อนนั้นลัทธิอื่น(โยคจาร)ตีความเอาเอง ไม่ตีความตามบาลี ไม่เห็นความสำคัญของพระสูตร ตีความไม่สอดคล้องกับพระวินัย ตีความตามแนวทฤษฎีที่ไม่ใช่เถรวาท

ที่สำคัญคือการตีความในโยคจารภูมิศาสตร์ของท่านอสังคะ ที่สอนวิธีทำโยคะเพื่อนำไปสู่การรู้แจ้ง ตีความมรรค ๘ ว่าเป็นเพียงส่วนประกอบในโพธิปักขิยธรรม ไม่อ้างพระสูตร แต่ทำตามโยคสูตรของพราหมณ์

ผู้รจนาวิสุทธิมรรคไม่ทิ้งพระไตรปิฎก อ้างพระสูตรมัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย อังอภิธรรม อ้างมิลินทปัญหา อ้างอรรถกถาวินัย อ้างมติของโบราณจารย์ (*ไปราณา ปนาหุ, เตนาหุ ไปราณา, วุตตยเหตุ ปุพพาจริเยหิ*) อ้างเปฏโปกเทศ อ้างมติของผู้ทรงจำวินัย ของผู้ทรงจำพระสูตร อ้างมติของบูรพาจารย์มหาวิทยาลัย เช่น พระติปิฎกจูฬายเถระ พระอภิธัมมิกโคทัตตเถระ พระติปิฎกจูฬานาคเถระ อ้างสำนักอื่นเช่น อภัยคีรี จิตตลบรรพต (มหินตเล)

นอกจากเสนอหลักการวิธีการของบูรพาจารย์ของมหาวิหาร วิสุทธิมรรคได้โต้แย้งลัทธิอื่นไปพร้อมกัน

เนื้อหาวิสุทธิมรรคโดยสรุป

แม้ว่าวิสุทธิมรรคเสนอแนวทางโยคะ(วิธีฝึกจิตเจริญภาวนา)ของภเวร แต่คำอธิบายบางเรื่องอิงอาศัยความเชื่อของพราหมณ์

ช่วงเวลาที่พราหมณ์มีบทบาทมากในสังคม พราหมณ์ยกย่องสรรเสริญพรหมโลก คือโลกของพระพรหม พรหมโลกคือจุดหมายของมนุษย์ทุกคนที่เกิดมา เมื่อละจากโลกนี้ไปก็มุ่งหวังเข้าไปสู่พรหมโลก ไปอยู่ที่พรหมโลก นอกจากเรื่องพรหมโลกของพราหมณ์ คำสอนของมหายานก็เช่นเรื่องสร้างสมบารมี เรื่องพุทธเกษตร เรื่องความพินาศแห่งกัป จากน้ำ ลม ไฟ

วิสุทธิมรรคอ้างอภัสสรพรหม ซึ่งเป็นความเชื่อเก่าแก่ของพวกดาบสที่มีอยู่ก่อนสมัยพุทธกาล เพราะพราหมณ์มีจุดหมายอยู่ที่พรหมโลก (พราหมณ์นาม หิ พรหมโลก นิฏฐา) ดาบสมีจุดหมายอยู่ที่อภัสสรโลก (ดาบสนาม อภัสสร) ปริพาชกมีจุดหมายอยู่ที่สุภิกขโลก (ปริพาชกนาม สุภิกข) อาชีวกมีจุดหมายอยู่ที่อนันตมานัส (อาชีวกนาม อนันตมานัส) สำหรับภเวร มีจุดหมายที่พระอรหันต์ผล (อิมสมิ สาสเน ปน อรหตฺตํ นิฏฐา) ภเวรสอนให้อยู่ในโลกด้วยปัญญา สอนให้มองโลกตามเป็นจริง ภเวรไม่ได้สอนให้หวังพรหมโลก หรือ เทวโลก “นียยานิกะ” เป็นชื่อที่เรียกนิกายภเวร เพราะมีคำสอนนำออกจากทุกข์ สอนให้พ้นทุกข์ การพ้นทุกข์มีอยู่หลายวิธี สอนตามความถนัดของแต่ละคน การปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ ท่านเรียกว่า จันโทปมปฏิบัติ, รวินิตปฏิบัติ, โมนะยปฏิบัติ และ มหาอริยวังสปฏิบัติ

การทำโยคะในวิสุทธิมรรค ถือว่าเป็นอุบาย ไม่ใช่จุดหมายปลายทาง ท่านสอนให้ยืนบนปรุพีคือศีล ใช้อาวุธคือวิปัสสนาญาณ ลับคมกริบด้วยหินคือสมาธิ ถือไว้ด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา อาศัยกำลังวิริยะช่วยหนุน ยกอาวุธวางซ้งแห่งค้นหา ปฏิบัติตามลำดับ ก็จะได้พบความหมดจดไปตามลำดับ ปฏิบัติเช่นนี้ เรียกว่า วินิตปฏิบัติ เป็นการปฏิบัติอย่างมีขั้นตอนไปจนถึงนิพพาน เหมือนคนเดินทางไกลเปลี่ยนรถหลายเที่ยว ไปจนถึงปลายทาง

ดังนั้น ใครคิดเห็นเป็นอย่างอื่น มีความเชื่อมีความศรัทธาอย่างอื่น ยังไม่ปรับความคิด เช่น ไม่มองโลกตามเป็นจริง ก็จะไม่เข้าใจวิธีแห่งโยคะในวิสุทธิมรรค หรือ เข้าใจได้ยาก

ผู้รจนานำบทระทีในสังยุตตนิกาย เรื่องไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นหลักแห่งพรหมจรรย์ ที่ต้องทำไปตามลำดับ เพราะไม่สามารถแยกปฏิบัติได้ต่างหาก ก่อนสมัยพุทธกาลบางลัทธิเน้นด้านศีล บางลัทธิเน้นด้านสมาธิ บางลัทธิเน้นด้านปัญญา นิกายภเวรนำเอาเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา

มารวมกันเป็นพรหมจรรย์ ซึ่งต้องทำเป็นลำดับไปตามขั้นตอน โดยเริ่มที่ปัญญา ปัญญาเป็นจุดตั้งต้น (ในอริยมรรคเรียกว่าสัมมาทิฐิ) ปัญญามาก่อนศีล ก่อนสมาธิ แต่ก็จบลงที่ปัญญานั้นเอง (*ปัญญา สาสนสฺส ปรีโยสานํ*)

บทกระทู้ในวิสุทธิมรรค ความว่า *นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในวัฏสังสาร ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร พึงแก้ความยุ่งยากนี้ได้*

ศีล สมาธิ ปัญญา ตามแนวรวณินิตสูตร เป็นขั้นตอนการปฏิบัติวิสุทธิ ๗ สอนให้ควบคุม ความประพฤติด้านนอกทางกายก่อน แล้วควบคุมจิต ควบคุมวิธีคิด ค่อยปรับทรศนะให้สอดคล้อง กับความจริงหรือสัจจะที่ได้รับ เป็นขั้น เป็นลำดับต่อ ๆ ไป กล่าวโดยสรุปไตรสิกขาในวิสุทธิ ๗

๑. เรื่องเกี่ยวกับศีล

(๑) *ศีลวิสุทธิ* คือ ความหมดจดแห่งศีล

การรักษาศีลตามภูมิขั้นของตนให้บริสุทธิ์ รักษาศีลให้เป็นไปเพื่อสมาธิ ศีลมีหลายอย่าง ที่เน้นคือ ปาวิสุทธิศีล ๔ ได้แก่

๑) ความสำรวมในพระปาติโมกข์ : *ปาฏิโมกขสังวรศีล*

๒) ความสำรวมอินทรีย์ : *อินทรีย์สังวรศีล*

๓) ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ *อาชีวะปาวิสุทธิศีล*

๔) การพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ : *ปัจจัยสี่นินิตศีล*

ผู้มี(ปาวิสุทธิ)ศีลคือผู้ทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริง เมื่อมีปาวิสุทธิศีลควรเสริมความประพฤติ ด้วยความมักน้อยสันโดษ ตามประเพณีในอริยวงศ์ (*อริยวสฺตตเย*) ปฏิบัติจุดดงค์ ๑๓ อย่าง จากนั้น ตัดความกังวล (ป्लीโพธิ) เข้าหากัลยาณมิตรขอให้สอนกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนที่เป็นผู้ปฏิบัติ

(พระโพธิสัตว์ของมหายานมีจริต (จรรยา) ๔ ได้แก่ ปกฤติจรรยา ประณีธานจรรยา อนุโลมจรรยา และ อนิวฤตจนจรรยา พระโพธิสัตว์ปฏิบัติจุดดงค์ ๑๒ อย่าง)

ท่านกล่าวว่า ศรัทธาใกล้กับราคะ ปัญญาใกล้กับโทสะ คนที่มีศรัทธากล้าแต่ปัญญาอ่อนมักเชื่อ อะไรง่าย เลื่อมใสสิ่งที่ไม่ใช่เรื่อง คนที่มีปัญญากล้าแต่ศรัทธาน้อย หนักไปทางอวดแข่ง สมาธิกับโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ใกล้เคียงกัน คนเกียจคร้านกับคนมีสมาธิ บางทีก็ดูไม่ออกว่าต่างกัน

ต่อจากเรื่องศีลและเรื่องจุดดงค์ คือเรื่องกัมมัญฐาน ท่านสอนกัมมัญฐานเพื่อทำจิตให้ควรแก่ การงานคือสมาธิ มีสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพื่อความเห็นแจ้ง เห็นอาการแปลก ๆ เห็นต่างจากคนที่ไม่ได้ฝึกจิต

ท่านกล่าวว่า สมาธิที่ถูกต้อง มีวิริยะช่วยหนุน วิริยะที่มีสมาธิช่วยหนุนย่อมไม่เอนไปทางฟุ้งซ่าน (อุทัจจะ) สติคือสิ่งที่เหมาะต่อทุกสถานการณ์ เพราะว่าสติเป็นที่พำนักของจิต

ในเณรบาท การสอนกัมมัฏฐานเป็นวิธีสอนสำคัญอย่างหนึ่ง ไม่ว่าจะสอนเรื่องอะไรจะแทรกด้วยเรื่องกัมมัฏฐาน ไม่พ่นไปจากเรื่องกัมมัฏฐาน

สิ่งเหนี่ยวนำจิตให้เกิดสมาธิ คืออารมณ์กัมมัฏฐาน ในวิสุทธิมรรค สิ่งที่เหนี่ยวนำจิตให้เกิดสมาธิ หรือ อารมณ์กัมมัฏฐาน ได้แก่ กสิณ อสุภะ อนุสติ อัปปมัญญา อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตุวักขณ และ อรูป

ท่านกล่าวว่า ผู้ทำสมาธิต้องหาที่ที่เหมาะสม เช่นไม่อีกทีก เสียงดังเป็นข้าศึกแก่องค์ฌาน เวลาปฏิบัติ ควรห่างจากคนแบบไหน คบหากับคนแบบไหน การนั่งสมาธิให้คนเห็นอาจกลายเป็นนั่งอวดคน (อาปาถกขมายี) ดังนั้นควรเลือกปฏิบัติในที่ลับตา หรือในที่รโหฐาน

นิเวศน์เป็นปฏิปักษ์แก่องค์ฌาน ข้าศึกของสมาธิคือกามฉันทะ ข้าศึกของพยาบาทคือปิติ ข้าศึกของวิตกคือถีนมิทธะ ข้าศึกของสุขคืออุทัจจกุกุจจะ ข้าศึกของวิจิกิจฉาคืออิจาร

ตัวอย่างการเจริญธัมมานุสติ

“ผู้ประสงค์เจริญธัมมานุสติ ฟังไปในที่ลับตา หลีกเร้นในที่อันควร ระลึกถึงคุณปริยัติธรรมและ โลกุตระธรรม”

ท่านขยายความ “วิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน” : กิเลสของสัทธิวิหาริกจะละด้วยมรรคที่พระอุปัชฌาย์ เจริญหาได้ไม่ สัทธิวิหาริกจะอยู่ผาสุกด้วยผลสมาบัติของพระอุปัชฌาย์ก็ไม่ได้ จะทำให้แจ้งนิพพานที่ พระอุปัชฌาย์ทำให้แจ้งก็ไม่ได้ เพราะว่าโลกุตระธรรมบุคคลไม่พึงเห็น ดังเช่นเครื่องประดับศิระษะของ คนอื่น ซึ่งจะฉวยเอามาประดับที่ศิระษะตนได้ แต่พึงเห็นว่าเป็นธรรมที่วิญญูชนจะพึงเสวยในจิตของตน เท่านั้น

แท้จริง โลกุตระธรรมไม่ใช่วิสัยของคนโง่ หมายความว่ามรรค ผล นิพพาน เป็นวิสัยของวิญญูชน ที่จะพึงรู้ได้ เป็นของจำเพาะตน ต้องทำ จึงเสวยได้ ทำให้กันไม่ได้ หยิบยื่นให้แก่กันก็ไม่ได้ และรู้ได้ ประจักษ์ที่ใจของตนนี้เอง

สำหรับอานิสงส์การเจริญธัมมานุสติ “จิตของผู้ที่มีธัมมานุสติย่อมโน้มไปในอันจะให้ถึงอนุตระธรรม และเมื่อประจวบเข้ากับภาวะที่จะพึงล่วงละเมิด หิริโอตตปปะจะปรากฏแก่เธอผู้ระลึกถึงความเป็น ธรรมดีแห่งพระธรรม”

เมื่อมีศีล คือเปิดเผยตนตามเป็นจริง จึงก้าวสู่ขั้นต่อไป

๒. เรื่องเกี่ยวกับสมาธิ

(๒) จิตตวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งจิต

บาทฐานของวิปัสสนา (การเห็นแจ้ง) อยู่ที่ใช้ปัญญาพิจารณาร่างกาย จนเห็นได้ว่าที่ประกอบเป็นรูปร่าง อยู่ได้อย่างไร อยู่ด้วยอะไร รู้ว่าอยู่ได้เพราะมีอาหารคอยหล่อเลี้ยง พิจารณาถึงที่มาของอาหารว่าเกิดได้อย่างไร ลึกลงไปที่ไหน พิจารณาร่างกายกระทั่งเห็นว่าร่างกายมาจากการรวมของธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ

ในวิสุทธิมรรค ท่านกล่าวว่าพระโพธิสัตว์คือบุรุษคนแรกที่ได้รับการยกย่องให้เป็นเจ้าของที่ดิน พระโพธิสัตว์ของเถรวาทมีพระรูปงดงามยิ่งนัก บุคลิกลักษณะดีมาก ใคร ๆ ก็ยกย่องพระโพธิสัตว์ว่ายิ่งใหญ่ เพราะพระโพธิสัตว์มีพุทธิปัญญาเลอเลิศ

เหตุใดวิสุทธิมรรคอ้างความเป็นมาของพระโพธิสัตว์

มหายานนับถือลัทธิบูชาพระโพธิสัตว์ เพื่อโต้แย้งกับคำสอนเรื่องมกน้อยสันโดษของเถรวาท มหายานได้แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จากลัทธิไหว้ดวงอาทิตย์ของอิหร่าน (อิทธิพลทางการปกครองของอิหร่านแผ่มาถึงแถบกลุ่มแม่น้ำสินธุตั้งแต่สมัยพุทธกาล จนถึงราว พ.ศ. ๒๕๐)

ชื่อของพระโพธิสัตว์อมิตาภะ ไวโรจนะ ที่ปังกระ เป็นคำที่เกี่ยวกับแสงสว่าง แม้แต่ในเถรวาท คำว่า “อาทิจจพันธู” ที่หมายถึงผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของแสงสว่าง ที่ใช้เรียกพระพุทธรูปโคดมก็รับอิทธิพลจากลัทธิไหว้ดวงอาทิตย์ บทบาทของพระโพธิสัตว์มีความคล้ายคลึงกับเทพมิถรา(Mithra)ของอิหร่าน เช่นว่าคอยช่วยเหลือประชาชนเวลาถูกน้ำท่วม เวลาป่วย เวลาข้ามแม่น้ำ เวลาเดินทาง บทบาทหรือลักษณะของผู้ช่วยเหลือเช่นนี้ แนวคิดนี้ไม่ช้าไม่นานก็กลายเป็นผู้ที่จะมาตรัสรู้ต่อไปในอนาคต

แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มีความสำคัญ ช่วง พ. ศ. ๔๙๐-๕๙๐ เห็นได้จากชื่อนักบุญ Josaphat ในยุโรปยุคกลาง Josaphat คำนี้ในภาษาอาหรับเขียน Yudasalf เป็นชื่อที่กร่อนจากคำว่าโพธิสัตว์

วิสุทธิมรรคกล่าวความเป็นมาของพระโพธิสัตว์ในอัครคัมภีร์สูตร เพราะเหตุว่าเวลานั้นมหายานยกย่องบทบาทของพระโพธิสัตว์ แต่งตำราเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์มากมาย เถรวาทเลยชี้ว่านิกายเถรวาทก็มีพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ของเถรวาทเป็นบุรุษคนแรก มีมาตั้งยุคเริ่มมีมนุษย์มาอยู่ในโลก

พระโพธิสัตว์ของมหายานมีหลายองค์ องค์สำคัญคือพระมัญชุศรี และ พระอวโลกิเตศวร ที่ได้รับความเคารพนับถือมาก พระอวโลกิเตศวรมีรูปแบบวิธีทำสมาธิประจำองค์ เรียกว่า อวโลกิต-มูทรา มีมีอนับพัน นับนต่านับล้าน มีฤทธานุภาพยิ่งใหญ่มหาศาล

คัมภีร์คาร์ณชวายุหะ (Karundavayuha) เล่าฤทธานุภาพยิ่งใหญ่ของพระอวโลกิเตศวรว่า ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เกิดมาจากดวงตาของพระองค์ พระพรหมเกิดมาจากโสณี พระนารายณ์เกิดมาจากศิระษะ พระสร้สวดีเกิดมาจากพระหนต์ ของพระองค์

ในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า “สัตว์จุติจากสุภิกิณพรหมโลก ไปเกิดในอภัสสรพรหมโลก” คตินี้ไม่มีในภพาวาแต่เดิม สุภิกิณหะและอภัสสระ เป็นชื่อชั้นของพรหมโลก เป็นคติของพราหมณ์และของดาบส ชื่อภพภูมินี้ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของชาวพุทธหลายแห่ง

ถึงแม้วิสุทธิมรรคแสดงเนื้อหาเชิงโต้แย้ง แต่ผู้รจนาร่างคัมภีร์หลัก ไม่ทิ้งพระไตรปิฎก เช่นเมื่อบรรยายสิ่งที่เรียกว่าโลก ท่านบอกว่าเพราะมีอันต้องทนต์โทรม ที่เรียกว่าสวรรค์ เพราะเลิศอย่างดีด้วย(การรับรู้)อารมณ์เช่นรูปารมณฺ์ ที่เรียกว่านิริยะ หรือนรก เพราะไม่มีความเจริญ ที่เรียกว่าความยินดี อยู่ในที่นั้น

นิยามแห่งนรกและสวรรค์ในวิสุทธิมรรค ถือเป็นแบบอย่างการอ้างของวรรณกรรมบาลีในสมัยหลัง เช่น สมันตปาสาทิกา สุมังคควิลาสินี ปรมัตถทีปนี และ สัทธรรมปกาสินี

นอกจากแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ แนวคิดเรื่องอื่น เช่น เรื่องพระอรหันต์ เรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต พระพุทธเจ้าในอนาคต เรื่องพระปัจเจกพุทธเจ้า เรื่องความเป็นธรรมดาของพระโพธิสัตว์ เรื่องบูชาพระสฤปเจดีย์ เรื่องมหาบุริสลักษณะ มีพัฒนาการทั้งสิ้น

๓. เรื่องเกี่ยวกับปัญญา

โดยทั่วไปแล้ว ปัญญามีอยู่หลายระดับ ปัญญาในวิสุทธิมรรคก็มีหลายระดับ ท่านกล่าวว่าปัญญา มีความตรัสรู้สภาวะธรรม และขจัดความหลงผิดคือโมหะซึ่งบดบังสภาวะธรรมเป็นลักษณะ ปัญญาเกิดขึ้นได้แก่ คนที่มีจิตเป็นสมาธิ ภูมิหรือว่าที่ตั้งของปัญญาอยู่ที่ร่างกาย คือ เบญจขันธ์ ปัญญาในวิสุทธิมรรคเกิดมิได้ด้วยการพิจารณาที่ร่างกาย

คนที่มีปัญญา มองเบญจขันธ์ เห็นรูปเหมือนกับก้อนฟองน้ำ เห็นเวทนาเหมือนกับต่อน้ำ เห็นสัญญาเหมือนกับพยับแดด เห็นสังขารเหมือนกับต้นกล้วย เห็นวิญญาณเหมือนกับมายากล

ท่านกล่าวอาการและคุณสมบัติของจิต เรียกว่า สังขารขันธ์ (เจตสิก) มี ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ โมหะ อหิริกะ โอนัตตปะปะ อุทธัจจะ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มितระ วิจิกิจฉา สัทธา สติ หิริ โอตตปะปะ อโลภะ อโทสะ ตตรมฺฉมฺตตตา กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาชีวะ กรุณา มุทิตา ปัญญินทรีย์

คนที่มีปัญญา มองอายตนะภายใน-ภายนอก เห็นอายตนะภายในเหมือนกับบ้านร้าง เห็นอายตนะภายนอกเหมือนกับโจรปล้นหมู่บ้าน

หรือ เห็นอายตนะภายใน เหมือนกับงู จระเข้ นก สุนัขบ้าน สุนัขป่า ลิง เห็นอายตนะภายนอก เหมือนกับที่รัก วังน้ำ ท้องฟ้า หมู่บ้าน ป่าช้า ป่าไม้ อันเป็นที่โคจรของสัตว์พวกนั้น

คนที่มีปัญญา มองธาตุ (๑๘ อย่าง) เห็นจักขุธาตุ เหมือนกับหน้ากลอง เห็นรูปธาตุเหมือนกับไม้ตักกลอง เห็นจักขุวิญญาณธาตุเหมือนกับเสียงกลอง

คนที่มีปัญญา มองสังขะ(๔ อย่าง) เห็นทุกขสังขะเหมือนกับโรค เห็นสมุทัยสังขะเหมือนกับเหตุแห่งโรค เห็นนิโรธสังขะเหมือนกับความหายโรค เห็นมรรคสังขะเหมือนกับยารักษาโรค

คนที่มีปัญญา มองสังขะเห็นความว่างเปล่า ดังที่คนโบราณกล่าวไว้ว่า ทุกข์มีอยู่ แต่ใครผู้รับทุกข์ ไม่มี ผู้ทำไม่มี แต่การกระทำมี ความดับมี แต่คนผู้ดับไม่มี ทางมี แต่ผู้เดินไม่มี

สำหรับมรรคสังขะ ก็คือ สมณะและวิปัสสนา เป็นธรรมที่ควรทำเกิดขึ้น (ภาเวตัพพะธรรม)

ในวิสุทธิมรรคท่านอ้างความเห็นของฝ่ายที่ปฏิเสธนิพพานว่าไม่มีจริง ปฏิเสธนิพพานว่าเป็นสิ่งเพื่อฝัน เหมือนเรื่องหวดเต่าเขากระต่ายที่ไม่มีอยู่จริง ท่านว่านิพพานเป็นสันตบพ มีความสงบเป็นลักษณะ ไม่เปลี่ยนสภาพ ไม่ใช่เครื่องหมายแห่งทุกข์

ความรู้ความเข้าใจในเบญจขันธ์เลื่อนขึ้นเป็นลำดับ มองเห็นจากง่ายไปสู่ภาวะลุ่มลึก เกิดตามการเลื่อนขึ้นความรู้ ซึ่งเป็นญาณ แต่ละระดับ

หน้าที่ของปัญญาในอริยสัง ๔ ท่านกล่าววว่า

ความรู้ในทุกข์ ย่อมจะไม่ทำให้สั๊กกายทิฐฐิครอบงำเอาได้

ความรู้ในสมุทัย ย่อมจะไม่ทำให้อุจเฉททิฐฐิครอบงำเอาได้

ความรู้ในนิโรธ ย่อมจะไม่ทำให้สัสสสททิฐฐิครอบงำเอาได้

ความรู้ในมรรค ย่อมจะไม่ทำให้ออกิริยทิฐฐิครอบงำเอาได้

คนผู้หลงผิด ที่ถูกอริยชาชักนำ ย่อมจะก่อเหตุดีบ้างไม่ดีบ้าง เหมือนกับคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่มีคนจง บางที่เดินถูกทางบางที่เดินผิดทาง คนผู้หลงผิดเพราะอวิชชา ก็คือผู้หลงผิดในเรื่องจตุติ หลงผิดในเรื่องอุปติ หลงผิดในเรื่องวิภูสังสาร หลงผิดในลักษณะของสังขาร และหลงผิดในปฏิจจสมุပ္บันธรรม

คำสอนเรื่องปฏิจจสมุပ္บาท เถรวาทสอนเพื่อแย้ง (antithesis) กับเรื่องพรหมโลก

ท่านกล่าวว่า กามุปาทานมองเห็นง่ายกว่าทิฐฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน และ อัตตวาทุปาทาน

คนที่มักไปด้วยกามุปาทาน ชอบครีกครั้นเอ็กเกริก มุ่งหวังอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ชอบการทำมงคล กามะ (ความใคร่, ความหวังผล) จัดเป็นตัณหา ที่เป็นอุปสรรคแก่ความมกน้อย อุปาทาน(ความยึดถือ) เป็นอุปสรรคแก่ความสันโดษ

เมื่อมองสังขารจนเกิดภูมิปัญญา จึงเลื่อนขั้นต่อไป

(๓) **ทิวฐีวิสุทธิ** คือ ความหมดจดแห่งทิวฐิ

ทิวฐีวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิวฐิ เห็นว่าอะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป นามกับรูป คือ ชันธ์อายตนะ ธาตุ เห็นอย่างถ่องแท้ว่านอกจากนามกับรูปก็ไม่ใช่สิ่งอื่นใด ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เทวดา พระพรหม สิ่งที่รวมกันเข้าเป็นองค์สัมภาระ เรียกกันว่า รถ มีได้ฉันทใด เมื่อชันธ์ อายตนะ ธาตุ มารวมกัน ความสมมุติว่าสัตว์ก็มีได้ฉันทนั้น นามกับรูปอาศัยกัน ถ้าอย่างหนึ่งแตกสลายก็แตกสลายทั้งคู่ นามกับรูปเป็นของว่างเปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อิงอาศัยกันอยู่ดูจะไม่อ้อที่ผูกรวมกัน อิงอาศัยกันดูจะลงกับเสียงกลอง เมื่อนามกับรูปปรวมกัน จึงมีคำสมมุติเรียกชื่อต่างกันไปเช่น รถ, สัตว์, หุ่น, บ้าน, เมือง, กองทัพ

เมื่อกำหนดรู้เท่าทันทุกขสัจ จึงเลื่อนขั้นต่อไป

(๔) **กังขาวิตรณวิสุทธิ** คือ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย

เมื่อกำหนดรู้สิ่งทั้งปวงเห็นเป็นนามกับรูป ย่อมผ่านพ้นความสงสัยที่เป็นในอดีต ในอนาคตและในปัจจุบัน มองด้วยปัญญาว่า แท้จริง ในโลกนี้ไม่มีผู้สร้างกรรม ไม่มีผู้เสวยผล ไม่มีเทวดา ไม่มีพระพรหม มีเพียงกระแสธรรมล้วนๆ ที่เห็นและเป็นไปได้ก็เพราะการรวมพร้อมกันแห่งเหตุเป็นปัจจัย

เมื่อกำหนดนามรูปจนข้ามพ้นความสงสัย ๓ กาลได้ สิ่งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน จึงรู้ได้ด้วยจติและปฏิสนธิ รู้ว่าสิ่งใดๆ ไม่มาสู่ภพนี้จากอดีตภพ ไม่ข้ามไปสู่ภพใหม่จากภพนี้ ชันธ์ อายตนะ ธาตุ เกิดได้ก็เพราะอาศัยกันเป็นปัจจัย ความสืบต่อจิตย่อมเป็นไปในปฏิสนธิ เมื่อจติจิตดับ ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้น (เกิด-ดับ) คำว่า ยถาภูตญาณ, สัมมาทัสสนะ, กังขาวิตรณะ ความหมายเดียวกัน แต่เขียนต่างกัน

ผู้มีปัญญาลึถึงขั้นนี้ ย่อมจะมีความอุ่งใจ มีที่พึ่ง มีคติ หรือมีเส้นทางเดินแน่ชัด อยู่ใกล้นิพพาน มีชื่อเรียกเฉพาะว่า “จุลโสดาบัน”

เมื่อกำหนดจับสมุทยสัจ จึงเลื่อนขั้นต่อไป

(๕) **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** คือ ความหมดจดแห่งญาณ ที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง

ญาณรู้ธรรม ที่เป็นทางและมิใช่ทาง ดำเนินตามทาง ไม่ข้องแวะวิปัสสนูปกิเลส ซึ่งมีใช้ทางเลือกแต่ทางที่ถูกต้อง

ผู้ที่มีปัญญาพิจารณารูปและอรูปรู กำหนดรู้รูป พิจารณาไตรลักษณ์ กระทั่งรู้ว่า ชีวิต อัดภาพ และ สุขทุกข์ ขึ้นอยู่กับขณะจิต ที่เกิด-ดับ เร็วพลัน

เมื่อมีปัญญาพิจารณารูปกัมมัฏฐานและอรูปรูกัมมัฏฐานได้คล่องแคล่ว มหาวิปัสสนา หรือ วิปัสสนาญาณ อย่างอ่อน (ตรุณวิปัสสนาญาณ) ย่อมเกิดขึ้นแก่เขาผู้เป็น อารัทวิปัสสก

เมื่อเกิดตรุณวิปัสสนา เขาถูกกระบวนการธรรมทดสอบ สิ่งทดสอบนี้เป็นเหมือนกับดัก ที่อาจทำให้เฉไป สิ่งนั้นคือ วิปัสสนูปกิเลส หมายถึงอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา จะทดสอบให้นึกเฉไปว่าเมื่อก่อนไม่เคยเกิดสภาวะเช่นนี้ ตอนนี้นักกลับเกิดขึ้น ตนคงจะได้บรรลุมรรคผลเป็นแน่

วิปัสสนูปกิเลส เป็นเพียงภาวะหลงตา เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง เกิดแก่ผู้เป็นอาร์ทวิปัสสกร ไม่ได้เกิดแก่คนหลงผิดปฏิบัติผิดที่ขอบละทิ้งกัมมัญฐาน ทั้งไม่เกิดแก่พระอริยะผู้บรรลุแล้ว ภาวะหลงตาที่ปรากฏให้เห็นมี ๑๐ อย่าง มี แสงสว่าง ความปลาบปล้ำอิมใจ ความรู้ที่คมชัด ความสงบเย็นกายใจ ความสุขทั่วทั้งตัว ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสยิ่งนัก ความเพียรที่พอดี สติชัด ความวางจิตเป็นกลาง ความตั้งใจพอใจ เมื่อสิ่งเหล่านี้เกิดท่านสอนให้รู้ว่าเป็นวิปัสสนูปกิเลส รู้เท่าทันว่านั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวเรา

เมื่อกำหนดรู้มรรคสัง จึงเลื่อนขั้นต่อไป

(๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน

เมื่อมาถึงลำดับนี้ วิปัสสนาญาณเป็นไปอย่างคมเฉียบ รู้เห็นสังขารตามจริง ท่านให้ทำโยคะ (ความเพียร) ในอุทยัพพญาณที่เคยเกิดมาแล้วในญาณที่ผ่านมาซ้ำอีก เพื่อกำหนดรู้ไตรลักษณ์ว่าที่มองไม่เห็นอนิจลักษณะ ก็เพราะสันตติปิดบังไว้ ที่มองไม่เห็นทุกขลักษณะ ก็เพราะอิริยาบถปิดบังไว้ ที่มองไม่เห็นอนัตตลักษณะ ก็เพราะขณสัญญาปิดบังไว้ เมื่อกำหนดรู้ทัน อนิจจังทุกขังอนัตตาย่อมปรากฏตามเป็นจริง ตอนนั้นวิปัสสนาญาณ ได้แก่ (๑) ภัคคานุปัสสนา ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา (๒) ภยตูปัญฐานญาณ ญาณมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว (๓) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณคำนึงถึงโทษ (๔) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย (๕) มุญจิจุกัมมตาญาณ ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพันไปเสีย (๖) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อหาทาง (๗) สังขารุเปกขญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร (๘) สัจจานุโลมิกญาณ ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้ริยสัง ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ

สังขารุเปกขญาณ(ลำดับที่ ๗) เรียกตามความรู้ที่เกิดขึ้นว่า มุญจิจุกัมมตาญาณ หรือ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

ผู้ที่ได้บรรลุสังขารุเปกขญาณ ย่อมมีวิถีชีวิตอยู่ใกล้นิพพาน วางเฉยอารมณ์ในทางโลก ยินดีพอใจในที่สงบสงัด ไม่อวดโอ่แสดงตน ท่านเรียกผู้ที่มีอาการสงบเช่นนั้นว่า ปฏิสันิจรบุคคล

สัจจานุโลมิกญาณ เรียกได้หลายอย่าง คือ อตัมมยตา (ไม่มีตัณหา) นิพพิทา (เบื่อหน่าย) ธิมมุตติญาณ (รู้ความเป็นจริงแห่งธรรม) สัญญัคคะ (ยอดแห่งสัญญา) ปาริสุทธิปะธานียังคะ(องค์ของผู้มีความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี (ความหมดจดแห่งญาณรู้เห็นทางดำเนิน)

ท่านกล่าวว่า ผู้ที่มีชาติของบัณฑิต มุ่งจะพ้นไปจากทะเลตมคือสังสารทุกข์ พึงทำโยคะนี้
จากนั้น จึงเลื่อนไปยังวิสุทธิลำดับสุดท้าย

(๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ

ญาณทัสสนวิสุทธิ หมายถึงญาณในโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และ
อรหัตมรรค

ญาณนี้เป็นญาณลำดับสุดท้าย ผู้บรรลุมีชื่อว่าอรหันต์ เป็นอัครทักษิณยบุคคลชั้นสูงสุดในภเวณี
ภเวณี ไม่ใช่โพธิสัตว์ (การทำโยคะของมหายานเพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์)*

ท่านกล่าวถึงโพธิปักขิยธรรม กล่าวถึงกิเลสซึ่งผู้บรรลุญาณนี้ละได้มี สังโยชน์ กิเลส มัจฉัตตะ
โลกธรรม มัจฉริยะ วิปลาส คันฐะ .. อคติ อาสวะ โขชะ โยคะ นิเวรณ ปรามาส อุปาทาน อนุสัย มละ
อกุศลกรรมบถ และ อกุศลจิตตูปบาท ตามควรแก่ความเพียร (โยคะ)

ท่านอ้างข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “มรรคภาวนา(การเจริญมรรค) มีอยู่เช่นนี้
ผลสำเร็จกิจริยา (การทำผลให้แจ้ง)มีอยู่เช่นนี้ กิเลสพหวน(การละกิเลสได้)มีอยู่เช่นนี้ ธรรมสมาธิสมัย
(การตรัสรู้ธรรม)มีอยู่เช่นนี้”

ท่านอ้างมรรคภาวนา ก็เพื่อยืนยันธัมมานุष्ठิมปฏิบัติว่ามีกระบวนการเช่นนี้ กระบวนการนี้
ย่อมเกิดแก่ผู้ที่ปฏิบัติตามขั้นตอน ปฏิบัติตามกระบวนการของธรรมชาติ (ไม่ใช่วิธีปฏิบัติเพื่อความเป็
นพระโพธิสัตว์อย่างไรในโพธิสัตว์ภูมิ)

อนึ่ง ท่านอสังคะแห่งสำนักโยคอาจารย์ ศึกษาโยคะ(สมาธิ)ขั้นสูง ชื่อ สุริยประภา (Suryapraba
Samadhi) กับอาจารย์ไมตรียาน มีความเชี่ยวชาญจนเกิดอภิญญา เขียนตำรายุคอาจารย์ศาสตร
สอนวิธีทำโยคะเพื่อความเป็พระโพธิสัตว์ อธิบายเรื่องอริยสัจและเรื่องมัชฌิมาปฏิปทาแตกต่างกับ
ภเวณี ติความเรื่องอริยมรรคเป็นเพียงองค์ประกอบอยู่ในโพธิปักขิยธรรม มีอยู่ในภวานามารคะ^{๑๑}
(Bhavanamarg) ๔ ประการ คือ ขั้นเตรียมตัวทำโยคะ (สัมภามรรค) ขั้นลงมือทำโยคะ (ประโยคมรรค)
ขั้นเห็นแจ้ง(ทรรคณมรรค) และ ขั้นสุดท้าย (นิชฐานมรรค)

คำว่า ภูมิ และ ภูมิสิทธิ์ ในโพธิสัตว์ภูมิ หมายถึงภูมิและการได้ภูมิความเป็พระโพธิสัตว์

ส่วนในวิสุทธิมรรค คำว่า ภูมิ และ ภูมิสิทธิ์ หมายถึงภูมิและการได้ภูมิของผู้ปฏิบัติที่ละกิเลสได้
คือเป็นพระอรหันต์

^{๑๑} โยคจารย์ใช้ชื่อ ภวานามารคะ (มรรค) สลับกับในบาลีคือ มรรคภาวนา ในภเวณีถือว่า มรรคภาวนาเป็น
อุตตรินุสสรธรรม อย่างหนึ่ง ดู วิ.มหา. (แปล) ๑/๑๙๙/๑๘๕

วิสุทธิมรรคไม่ใช่วิสุทธิภูมิ

พระพุทธศาสนายุคแรกไม่มีนิกาย เมื่อแยกเป็นเถรวาทกับมหายาน ผู้นับถือที่ไม่ได้เกิดในถิ่นพุทธภูมิ แต่รับอารยธรรมพุทธศาสนา ถือว่าไม่ใช่เจ้าของอารยธรรมพุทธมาแต่เดิม ส่วนผู้เป็นเจ้าของอารยธรรมพุทธ ก็คือผู้เกิดในถิ่นพุทธภูมิ ดังนั้นเมื่อเจ้าของอารยธรรม(ส่วนมากพราหมณ์)วิพากษ์วิจารณ์เรื่องพุทธ เขาจึงกล่าวเรื่องของพวกเขาเอง ไม่มีเถรวาท ไม่มีมหายาน จึงไม่มีเรื่องอะไรเสียหาย แต่ถ้าผู้ไม่ใช่เจ้าของอารยธรรมพุทธมาแต่เดิม กล่าววิพากษ์วิจารณ์บ้าง กลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะผู้รับอารยธรรมพุทธนิกายใดนิกายหนึ่งมานับถือ เมื่อรับนิกายใดก็จะคุ้มครองนิกายนั้น

มหายานเน้นบทบาทของพระโพธิสัตว์ เถรวาทเน้นบทบาทของพระอรหันต์ ความเห็นต่างกันเป็นเหตุให้ปฏิบัติต่างกัน เมื่อมีความเห็นต่างกัน ก็แต่งตำราสนับสนุนแนวคิดฝ่ายของตน มหายานสอนให้ทำโยคะ(สมาธิ) เพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์ ตีความตามลัทธิพราหมณ์ ตั้งแต่โยคาคาจารย์ภูมิศาสตร์ของท่านอสังคะ จนถึงสมัยที่รจนาวินัยวิสุทธิมรรค คือโยคาวตาระ ของท่านทิงนาคะ

วิสุทธิมรรคนำเอาแนวทางของพระพุทธศาสนายุคต้น และเนื้อหาสาระสำคัญที่กระจายกันอยู่ในพระไตรปิฎกมาจัดระบบให้เป็นตามลำดับ มุ่งเสนอวิธีการยกระดับภูมิปัญญา เพื่อความเป็นพระอรหันต์มิใช่วิสุทธิภูมิ เพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์

บทสรุป

วิสุทธิมรรคเป็นวรรณกรรมสำคัญของนิกายเถรวาท เรียกว่า ปกรณ์พิเศษ ของวิสุทธิมรรคเป็นอรรถกถาอภิธรรมปิฎก เป็นอรรถกถาสุตตันตปิฎก อธิบายไตรสิกขาแนววิสุทธิ ๗ และเป็นแบบอย่างการแต่งวรรณกรรมบาลียุคหลังต่อมา

วิสุทธิมรรคชี้ทางไปสู่นิพพานว่าเริ่มที่ปัญญา เพราะคนมีปัญญาเหมือนอยู่ในที่สว่าง รู้ว่าอะไรเป็นอะไร เพราะมีปัญญาเป็นเครื่องส่องชี้ทาง ส่วนคนไม่มีปัญญาก็เหมือนอยู่ในที่มืด ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ถ้ามีใครบอกว่าสิ่งนี้ดี ก็ไม่รู้ว่าดีอย่างไร ถ้าใครบอกว่าสิ่งนี้ไม่ดี ก็ยังไม่รู้ว่าไม่ดีอย่างไร ที่เขาสอนกันว่าสิ่งนั้นเป็นสมมุติบัญญัติ ก็ไม่รู้ว่า เป็นสมมุติบัญญัติอย่างไร สมมุติไว้ทำไม หรือสมมุติไว้เพื่ออะไร

วิสุทธิมรรคสอนให้ใช้ปัญญามองด้านในร่างกาย ปัญญาชนิดนี้ต่างจากปัญญาที่มาจากภายนอก ปัญญาภายนอกเกิดได้ชั่วคราวชั่วคราว สู้ปัญญาภายในไม่ได้ ปัญญาภายในจึงประเสริฐกว่าปัญญาภายนอก^๕

^๕ มีเหมือนกันที่บางคนไม่ยกย่องปัญญา แต่ยกย่องการปฏิบัติ นักปฏิบัติบางที่ก็ตั้งหน้าปฏิบัติไปเรื่อย แต่ไม่ก้าวหน้าอะไรเลยทางปัญญา

ปัญญาภายใน หรือ การมองด้านใน เป็นจุดเริ่มของการฝึกจิตเจริญภาวนาในเถรวาท กล่าวได้ว่า วิสุทธิมรรคก็คือวิธีการฝึกจิต จิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ การฝึกจิตในวิสุทธิมรรคต้องสร้างปัญญา ให้เกิดขึ้นภายในร่างกาย มองเห็นความจริงในร่างกายเป็นขั้นตอน เป็นวิธียกระดับภูมิปัญญาของสาธุชน เถรวาท เพื่อนำไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ ที่เป็นอัครทักขิไณยบุคคล บุคคลในอุดมคติ ผู้ที่เมื่อฝึกจิต แล้วจะมีคุณสมบัติเช่นไม่สะดุ้งเพราะเสียงดุจราชสีห์ ไม่ติดข้ายดุจลม ไม่เปียกน้ำดุจใบบัว อยู่คนเดียว ได้เหมือนนอแรด

อย่างไรก็ตาม ผู้เข้าถึงความจริงได้มาก ย่อมเข้าใจความจริงได้มาก ส่วนผู้ไม่รู้จักความจริงจะไม่ถึง ความจริง วิสุทธิมรรคสอนให้อยู่กับความจริง แต่ถ้าจะอยู่อย่าง“คน” ต้องอยู่ที่ให้กลมกลืนกับผู้อื่น มิใช่ที่คนหรือกิ้งก่าที่อยู่กับความจริง

บรรณานุกรม

- พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑). พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
 มหามกุฏราชวิทยาลัย ผู้จัดทำ. **วิสุทธิมคคสส นาม ปกรณวิเสสสส ปฐโม ทุตโย ตติโย ภาค**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. นครปฐม : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- Dayal, Hal. **The Doctrine of Bodhisatta in Buddhist Sanskrit Literature**. Varanasi : Motilal, Banarsidess, 1978.
- Halder, J.R. **Early Buddhist Mythology**. Delhi : Manohar, 1977.
- Mittal, K.K. ed. **Vijnanavada (Yogacara) and Its Tradition**. Delhi : Sole Distributors, 1993.
- Mudiyanse, Nandasena. **Mahayana Monuments in Ceylon**. Colombo : M. D. Gunasena & CO., 1967.
- Narain, A.K. ed. **Studies in History of Buddhism**. Delhi : B. R. Publishing Corporation, 1979.
- Panapokke, Gunaratane. **History of Buddhist Sangha in India and Sri Lanka**. Colombo: University of Kelaniya, 1993.
- Nakamura, Hajime . **Buddhism Indian**. Delhi : Motilal Banarsidass, 1980.

